УДК 730

О.В. Калугина

РОССИЯНЕҢ ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН ШӘҺӘР СКУЛЬПТУРАСЫ: ЖАНРЫН БИЛГЕЛӘҮ МӘСЬӘЛӘСЕ

В статье проводится анализ практики бесконтрольного возведения в городском пространстве трёхмерных сооружений, объединённых под не вполне оправданным термином «городская скульптура». Использование этого определения смещает ценностные границы между традиционными городскими и садово-парковыми изваяниями и поделками уровня массовой культуры последних десятилетий. Ряд искусствоведов и художественных критиков пытаются поставить эти сферы творческой практики в один ряд

Ключевые слова: скульптура, жанры, поп-арт, монумент, массовая культура.

The article analyzes the practice of uncontrolled construction of three-dimensional structures in the urban space united under the not entirely justified term “urban sculpture”. The use of this definition shifts the value boundaries between traditional urban and landscape sculptures and handicrafts of the mass culture level of recent decades. A number of art historians and art critics are trying to put these areas of creative practice on a par.

Keywords: sculpture, genres, pop art, monument, mass culture.

Шәһәр скульптурасы төшенчәсе, күпчелек тикшеренүчеләр фикеренчә, Россиянең хәзерге заман сәнгате лексиконында чагыштырмача күптән түгел барлыкка килгән. Әмма чынлыкта әле 1932 елда ук «XVIII гасыр – XX гасыр башы мемориаль скульптурасының уникаль тупланмасын саклау максатыннан» [Государственный музей городской скульптуры...] Ленинград шәһәренең кайбер зиратларын (некропольләрен) музейлаштыру эше башлана. Һәм «1939 елның 4 июлендә Ленсовет Президиумы карары белән Ленинград Музей-Некрополе шәһәр һәйкәлләрен һәм мемориаль такталарны аның карамагына тапшыру сәбәпле Ленинград Шәһәр скульптурасы музее итеп үзгәртелә». Шул вакыттан башлап «шәһәр скульптурасы» термины [Государственный музей городской скульптуры...] музей терминологиясендә, димәк, сәнгать белеме терминологиясендә дә рәсми статус ала.

Шунысына да ачыклык кертеп китәргә кирәк, әле күптән түгел пластика әсәрләренең аерым бер һәм традицион төрләрен генә бу жанр һәйкәлләренә кертәләр иде. Барыннан да элек аларны, күрсәтелгән музейның оешу тарихын истә тотсак, төрле зур зиратлардагы кабер ташлары тәшкил иткән. Аннары аларга шәһәр монументларын да кушканнар – тарихи шәхесләргә һәм вакыйгаларга куелган һәйкәлләрне, шул исәптән мемориаль такталарны, шулай ук шәһәр мохитен тулаем бизәүче әсәрләрне дә. Алар арасына бакча-парк

скульптурасы гына, аерым алганда Җәйге бакчаны бизәгән сыннар кертелмәгән, чөнки ул үзе Дәүләт Рус музеена карый. Хәзерге вакытта, гомумевропа тәҗрибәсенә ияреп, Россиянең иң борынгы җәмәгать бакчасындагы бу скульптуралар копияләре белән алыштырылды, ә оригиналлары, сакланышларын тәэмин итү максатыннан, музей залларына күчерелде.

Шул ук вакытта әле бик күптән түгел, ә 1990 елларда, Россия шәһәр ландшафтына бөтенләй башка эчтәлекле әсәрләр актив үтеп керә башлады. Нәкъ менә алар, акылга сыймаслык мантыйкка ияреп, *шәһәр скульптурасы* дип аталалар да [Вилькицкая]. Дөресен әйткәндә, терминология өлкәсендә бүгенге билгесезлек шушы вакытта барлыкка килде дә инде. Закончалыклы рәвештә мондый сорау туа: әлеге скульптура ачык һава астындагы һәйкәлләрне үз эченә алган һәм күптән формалашкан жанрлардан нәрсәсе белән аерыла соң? Чыннан да, пластиканың бу типологик төренең урынын һәм функцияләрен характерлау бер дә җиңел түгел. Бер яктан, ул традицион максатларга хезмәт итә ала, әйтик, аерым зат яки вакыйганың истәлеген мәңгеләштерүгә. 2000 елда Александр Рукавишников тарафыннан ясалган һәм Цветной бульвардагы цирк бинасы (бөек артист ярты гасырдан артык шунда эшли) янында урнаштырылган Юрий Никулин һәйкәлен моңа мисал итеп китерергә мөмкин. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, әлеге һәйкәлгә, чыннан да, тикшеренүчеләр шәһәр скульптурасы жанрын тасвирлаганда телгә алына торган күп кенә сыйфатлар хас, аерым алганда, геройга юмористик караш һәм сәнгати чишелешкә хас демократизм: «Эта скульптура изображает разнообразные сюжеты, сцены, в том числе обыденной, повседневной, бытовой жизни города, представляет различные типажи горожан, часто апеллирует к чувству юмора» [Гефнер, с. 57–70]. Әлеге ике сыйфат бу әсәрне шәһәр монументының традицион образлы чишелешеннән шактый ерагайта.

Тулаем алганда, Юрий Никулинга куелган һәйкәл бу яктан караганда искәрмә булып тора, чөнки аңарда бер каршылык та юк. Образны, шул исәптән традицион пьедесталны аңлатуда пафослылык булмау, ә юмористик подтекстның алга чыгуы геройны тәкъдим итү үзенчәлекләре белән билгеләнә. Әйе, юмористик жанр әле күптән түгел генә вак скульптура пластикасына гына хас иде, әмма бу очракта без Юрий Владимирович портреты белән генә түгел, ә бөтенләй үзгә жанр – рольдәге портрет белән эш итәбез. Никулин безнең алда бер үк вакытта клоун һәм Гайдай фильмнарындагы даими өчлекнең күренекле әгъзасы – Балбес ролендә ачыла. Артистның үзен образлы ачу характеры гына түгел, ә «Кавказская пленница» фильмында атаклы Никулин автомобиленең скульптур күчермәсен катнаштыру да һичшиксез шуңа ишарәли.

Әмма шәһәр скульптурасын булдыру тәҗрибәсендә мондый дөрес чишелешләр бик аз. Кыяр, галим мәче, чижик һәм сантехник һәйкәлләренең авторлары иҗат практикасының рөхсәт ителгән кы-

саларын чиксез киңәйттеләр. Без нәрсә белән эш итәбез соң? дигән сорау туа. Болар сәнгать әсәреме яки бу ниндидер сәнгати тәҗрибә үрнәкләреме? (Чөнки соңгы унъеллыкларда аларның спектры чиксез киңәйде.) Бу сорауга җавап бирү өчен, тирәнтен ышануыбызча, иң элек скульптураның сәнгать төре буларак үзенчәлекле характеристикаларына мөрәҗәгать итәргә кирәк, алар бәяләү критерийларын шактый ышанычлы итеп күзалларга мөмкинлек бирәчәк.

Пластика әсәрләре тамашачыга аның кинестетик тойгыларын активлаштыру аша йогынты ясый, ягъни кеше мускул моторикасын тоеп кичерергә, аңларга тиеш [Виппер, с. 45]. Үзенең гәүдәсен тоярга сәләтле кеше статуар геройның хәл-халәтен дә кичерергә сәләтле. Әмма безнең заманда потенциаль тамашачыларның бик азы гына мондый хисне татый ала. Заманабызның бөтен мәдәни вазгыяте, тексттан башлап компьютер мониторына кадәр, объектларның сызыкларын һәм чик-кысаларын кабул итүгә (плоскостное восприятие) юнәлдерелгән. Сурәт төзүнең ниндидер 3D-технологияләрен искә дә алырга кирәк түгел, чөнки алар үз тәнеңне тоеп аңлауда катнашкан төп нәрсәләрдән – гравитация һәм тактиль тойгылардан мәхрүм. Шул ук вакытта кинестетик хисләребезнең нәкъ менә шушы элементлары скульптурага хас тәэсир итү чараларының тагын бер мөһим катламын барлыкка китерә. Сынның тектоник оештырылуы һәм материал фактурасының тәэсирлелеге ышандыру көченә ия булырга тиеш. Болар – пластиканың тамашачыга традицион йогынты ясау чаралары.

Сынның образлы тәэсирлелеген билгеләүче тагын бер мөһим сыйфат – силуэт һәм, шуның нәтиҗәсе буларак, аның гомуми композицион корылышы [Головин, с. 87–90]. Ачык һавада урнаштырыла торган скульптура өчен, дөресен әйткәндә, шул турыда сүз бара да, бу чыннан да бик мөһим характеристика. Ул әсәр тирәли әйләнеп чыгу мөмкинлеген күздә тота. Әлеге тәэсир итү чараларын оста файдаланган очракта, скульптор иҗат җимешенең мәгънәсен дөрес итеп тапшырырга, образлы корылышын тулысынча ачарга сәләтле.

Хәзер әлеге критерийларны «шәһәр скульптурасы» төшенчәсе астында берләштерелгән әсәрләргә карата кулланырга тырышып карарбыз. Сатып алучы һәм сатучы образы, ё хәрефе, эретелгән сыр һ. б. аша тәкъдим итү, ниндидер кинестетик тойгылар турында сүз, әлбәттә, бара алмый. Теге яки бу материалны куллануга бәйле рәвештә, тоеп беленә торган (тактиль) хисләр кайчак бөтенләй көтелмәгән дәрәҗәдә активлаша. Скульптураны ышкып туздыралар, бозалар, өстенә менәләр, аңа гардероб предметларын кидерәләр. Һәйкәлләргә карата мондый мөнәсәбәткә, гомумән, шаккатырга урын юк. XIX гасырның беренче яртысында ук һәйкәлләрне варварларча мөнәсәбәттән сакларга туры килгән. Ул вакытта ук рәшәткәләр һәм дежур постлар куелган, А.Н. Оленин язганча, «…если не будут охраняемы караулами и железною при том или чугунною решеткой в полроста, то могут много потерять от народа, не довольствующегося видеть памятники в некотором расстоянии, а проходящего поколупать»

[Оленин; Щедрова, с. 65–67]. Әмма боларның берсенең дә пластика әсәре белән аралашканда безнең эстетик хисне чын мәгънәсендә баета торган материалны кабул итү дәрәҗәсенә бернинди дә катнашы юк. Өстәвенә, ике гасыр дәвамында диярлек шәһәр һәйкәлләре белән аралашу культурасында бернинди алга китеш күзәтелми. Моның белән килешүе бик авыр.

Билгеле булганча, скульптураны тоеп аңлау дәрәҗәсе аны бер үк вакытта реаль табигый материал һәм җисманилеккә тиңләштерелгән күләм буларак тәкъдим итү дәрәҗәсенә турыдан-туры бәйле. Һәм бу, кагыйдә буларак, теләсә кайсы материал белән эшләгәндә автор техникасының төп контрапунктына әверелә. Тере кешенең үле материя аша бирелгән яшерен энергиясе (динамикасы) – мөгаен, чын скульптураларның иң сихри эффектыдыр [Калугина, с. 205–209]. Тамашачының заманча шәһәр скульптурасының традицион әсәрләрен кабул итүендә нәкъ менә шушы мизгел төшеп кала. Сыннар җиңел генә коела, арзанлы пластиктан яки ясалма таштан ясала. Тамашачы белән мондый бәйләныш бөтенләй искә алынмый. Дөрес, алар арасында искәрмәләр дә бар. Ягъни вакыт-вакыт бу массакүләм төс алган ялган сыннар арасында чыннан да талантлыларын очратырга мөмкин. Шулай да безне барыбер шәһәр киңлекләренең түбән сыйфатлы, арзанлы скульптуралар белән тула баруы борчый.

Шул рәвешле, традицион чын сәнгать әсәре булган шәһәр монументы белән бу сыннарны чагыштырырлык та түгел. Үзеннән-үзе шундый зарурлык туа: шәһәр скульптурасын ачык һавада урнашкан скульптураның нинди типологик төрләре белән чагыштырырга мөмкин? Безнең карашка, аны бакча-парк скульптурасы белән бер рәткә кую дөрес булыр. Нәкъ менә ул органик рәвештә киңлек белән кушыла, югары жанрга дәгъва итми һәм аны якыннан карап була. Әмма монда да дистанция шактый мөһим роль уйный. Беренчедән, бакча-парк скульптурасы, дөрес кулланганда, киңлекне бик яхшы оештыра. Мондый сыйфатларны шәһәр скульптурасы һәйкәлләрендә сирәк очратасың. Алар, кагыйдә буларак, киңлек-пластика акцентлары гына булмыйча, бәлки очраклы рәвештә ачылган объектлар сыйфатында үзләрен тәкъдим итә кебек. Без кинәт туңдырма сатучы юан хатынга, узган гасыр почтальонының галәмәт зур велосипедына яки коточкыч кыяфәтле кәҗәгә юлыгабыз. Алар киңлекне оештырмый, киресенчә – боза, җәяүлеләргә һәм транспортка комачаулый, уңай хис-кичерешләргә түгел, еш кына сарказмлы көлүгә сәбәп була.

Биредә бакча-парк скульптурасының, кагыйдә буларак, яхшы уйланылган һәм эстетик яктан югары оештырылган ансамбльнең бер өлеше булуын да билгеләп үтәргә кирәк. Ә узган гасырларда ул үзенчәлекле символик функция үтәгән: үзе бизәп торган утарны нindидер оҗмах бакчасы – изгеләрнең җаннары өчен сыену урыны белән чагыштырырга мөмкинлек биргән. Шәһәр скульптурасының күпчелек һәйкәлләрендә мондый уңай коннотацияләр юк диярлек [Гончаренко, с. 59].

Шуңа да карамастан, гади шәһәр тамашачысы «нигә бәйләнергә?!» дип, нигезле сорау бирә ала. Мәзәк җәнлекләр, демонтажланган Алёнушка шикелле монстр тибындагы сыннар тора бирсеннәр һәм кешеләрнең күңелен күрсеннәр! Әмма, безнең карашка, монда уйланырга урын бар. Бер яктан, без әлеге сыннарны таратуда узган гасырның икенче яртысы поп-артының соңарган репрезентациясен күрә алабыз, чөнки бу хәрәкәт осталары иҗатының нигезенә дә куллану предметларын сурәтләү принцибы салынган иде. Әмма поп-артның билгеле бер идеологик программасы була, ул тулаем алганда үз позициясен абстракт экспрессионизмга каршы куюга кайтып кала.

Репрезентация өлкәсен чиксез киңәйткән паблик арт хәрәкәтен поп-артның иң яңа реинкарнациясе дип санарга мөмкин. Әмма теге һәм бу очракта да проблемалы сораулар арта гына бара. Һичшиксез, безнең заманның шәһәр киңлекләрен тутырган массакүләм җитештерелә торган статуар комикслар шәһәр монументлары җәүһәрләрен кабул итү дәрәҗәсенең дә бик нык төшүенә китерә. Бу эклектик массада аларны аерып булмый башлый. Әлеге проблема, һичшиксез һәм барыннан да элек, базар мөнәсәбәтләренең иҗади эшчәнлек өлкәсенә дә үтеп керүен чагылдыра һәм әлеге эшләнмәләргә заказ бирүче фигурасы белән турыдан-туры бәйле. Теге яки бу дәрәҗәдә хакимият белән килешүгә ирешкән һәркем, үзенчә хәл итеп, сәнгатьлелек дәрәҗәсе түбән, зәвыксыз корылмалар торгыза ала. Мәсәлән, өлкән яшьтәге иренең ихтыяры белән төзелгән Майя Плисецкая һәйкәле Мәскәүнең нәкъ үзәгендәге киңлекне тәмам бозган.

Кызганыч ки, мондый мисаллар аз түгел. Мәскәүгә бронза комикслар һөҗүменнән тыш, тоташ некропольгә әверелү куркынычы да яный. Һәм закон нигезендә гәүдәләндерелгән эшлекленең вафатыннан соң ун еллык срокны саклау таләп ителсә дә, бу беркемне дә туктатмый. Әлеге проблема контекстында мондый сорау туа: ә бу очракта без нинди күренеш белән эш итәбез соң? Һичшиксез, безнең алда массачыл мәдәният тантана итә. Кеше эшчәнлегенең әлеге төренә хас үзенчәлекләрне Вадим Межуев болай билгели: «Не имея четко выраженной национальной окраски и не признавая для себя никаких национальных границ, эта продукция, в отличие от этнической и национальной культуры, может быть названа *массовой культурой*» [Межуев, с. 40] –

Бу хәл хәзерге заман шәһәр кешесенә ничек зыян китерергә мөмкин? дигән сорауга җавап бирү җиңел түгел, гәрчә карала торган күренешнең агулы булуы шик тудырмый, бигрәк тә сәнгать белгече өчен. Әлеге эшләнмәләрнең күбесенең эстетик сыйфатлары җитди тәнкыйтьне күтәрә алмый. Аларның образлы чишелешендә бернинди кыйммәтле эчтәлек таба алмассыз. Ә бит сәнгатьнең тууы очраклы түгел: ул шәхеснең социаль-кыйммәтләр ориентациясе формалашуда, кыйммәтләр системасын киләчәк буыннарга тапшыруда универсаль коралга әверелде. Соңгысы эстетик яктан җәлеп итүчән образлар тудыру юлы белән инстинктив дәрәҗәдә гамәлгә ашырыла. Һәм бу

сыйфатларның берсе дә әлеге әсәрләргә хас түгел. Әгәр алар арасында чын талантлы әсәр барлыкка килә икән (ә билгеләмә буенча бу хәл артык еш күзәтелә алмый), ширпотреб дәрәҗәсенә йөз тоткан тамашачы аны күрмәячәк тә, аермаячак та. Бу яктан караганда, чын рәссамның тырышлыгы псевдосәнгать базарының массачыл продукциясе сазлыгында эреп бетәчәк.

Мәдәният фәлсәфәсен тикшерүче күренекле галим Вадим Михайлович Межуев массачыл мәдәниятнең кешеләрнең гади, элементар хис һәм кичерешләренә мөрәҗәгать итүен билгели: «Массовая культура – не для тех, кто хочет жить, чтоб “мыслить и страдать”. В ней ищут по большей части источник бездумного веселья, ласкающего глаз и слух зрелища, заполняющего досуг развлечения, удовлетворения поверхностного любопытства, а то и просто “ловли кайфа”, получения разного вида удовольствий. Достигается эта цель не столько словом (тем более печатным), сколько изображением и звуком, которые обладают несравненно большей силой эмоционального воздействия. Они-то и являются языком массовой культуры» [Межуев, с. 40].

Шулай итеп, тамашачы үзенә массачыл мәдәният артефактлары белән аралашуның җиңел юлларын ача, әмма тулаем алганда, чын рухи, ә аерым алганда, эстетик кыйммәтләрнең индивидуаль, тирән һәм төсләргә бай дөньясына юлны яба. Бу процесс аның яшерен куркынычын аңлаган кешедә сагаю һәм эчке протест тудырмаска мөмкинме? Әлбәттә, юк! Әлеге вазгыятьтән чыгу юлын иҗади симпозиумнар практикасын киңәйтүдә дә күрәбез, аларда таләпчән тамашачы катнаша, һәм иң элек яшь осталарның зәвыгы һәм иҗади тәҗрибәсе камилләшә. Һәм, әлбәттә, чын иҗатчыларның һәм сәнгать тәнкыйтьчеләренең гражданлык позициясен җитди активлаштыру сорала, ул түрәләрнең башбаштаклыгына да, законны тупас бозуга да, шәһәрләребез, ял зоналары, яңа парк ансамбльләре киңлегенә вәхшиләрчә мөнәсәбәткә дә киртә куярга мөмкин. Массачыл мәдәният дәрәҗәсендәге вак-төяк әсәрләр гражданин да, иҗади шәхес тә тәрбияли алмый, алар чын кеше индивидуальлеге чагылу дәрәҗәсен генә киметә, шуңа чик куярга кирәк тә. Бу программага мәдәни-агарту эше дә кертелергә тиеш, аны күңел ачу квестлары зонасыннан чыгарырга һәм үткән дәверләр һәм хәзерге заман сәнгать әсәрләренең чын әһәмиятен аңлауны камилләштерүгә юнәлтергә кирәк.

Йомгаклап, шуны билгеләп үтәсе килә: әлеге корылмаларның шәһәр киңлегендә яшәве һәм киләчәк язмышы, аларга техник хезмәт күрсәтү мәсьәләләрен без кузгалтмадык диярлек. Әмма бу инде махсус тикшеренү предметы, аңа әле киләчәктә мөрәҗәгать итәргә кирәк булачак.

Бу өлкәдәге профессиональ экспертлар тырышлыгы белән шәһәр киңлеген эстетик оештыру эшендә сәясәтне үзгәртү мәсьәләсе көн тәртибенә куелырга тиеш, әмма формаль-стилистик һәм тарихи-сәнгати анализ бу фикерләрнең көчсезлеген ышанырлык итеп күрсәтә.

Әдәбият

Вилькицкая В.Г. О роли городской скульптуры в архитектурно-пространственной среде Екатеринбурга XX–XXI вв. // Уральский государственный архитектурно-художественный университет. Библиотека УрГАХУ. URL: http://book.uraic.ru/project/conf/txt/005/archvuz14_pril/33/template_article-ar=K41-60-k46.htm (мөрәҗәгать итү көне: 20.03.2021).

Вилькицкая В.Г. О формировании архитектурно- художественной взаимосвязи скульптурных объектов и городского пространства// Архитектон. Известия вузов. № 2 (10), 2005. URL: http://archvuz.ru/2005_2/39 (мөрәҗәгать итү көне: 20.03.2021).

Виппер Б.Р. Введение в историческое изучение искусства. М., 1985.

Гефнер О.В. Городская скульптура в культурном ландшафте современного Новосибирска // Культурные ландшафты современного города. М, 2020. С. 57–70.

Головин В.П. От амулета до монумента: Книга об умении видеть и понимать скульптуру. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. 122, [1] с. : ил.

Гончаренко Н.М. Современная городская скульптура в России: памятник или развлечение? // Дом Бурганова. Пространство культуры. 2009. № 1. С. 59.

Государственный музей городской скульптуры Санкт-Петербурга. История музея. URL: https://gmgs.ru/museum_history (мөрәҗәгать итү көне: 15.05.2021).

Калугина О.В. Скульптор Анна Голубкина: Опыт комплексного исследования творческой судьбы. М., 2006. 248 с., ил.

Межуев. В.М. Идея культуры: очерки по философии культуры. М.: Прогресс-Традиция, 2006. 408 с.

Оленин А.Н. Избранные труды по истории и деятельности Императорской Академии художеств / сост., вступ. ст. и прим. Н.С. Беляева; науч. ред. Г.В. Бахарева; БАН. СПб.: БАН, 2010.

Щедрова О.В. В.И. Демут-Малиновский и вопросы реставрации скульптуры в России первой половины XIX века // Проблемы развития отечественного искусства. СПб., С. 65–67.

Калугина Ольга Вениаминовна,
сәнгать фәннәре докторы,
Россия дәүләт гуманитар университетының ..... (Мәскәү)

УДК 09.930

Ф.Г. Фәйзуллина

ПЕНЗА ӨЛКӘСЕНДӘГЕ АРХЕОГРАФИК ТАБЫШЛАР ТУРЫНДА

Комплексная экспедиция по изучению языковых особенностей, фольклора и культуры татар Пензенской области была организована Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ в 2022 г. В данной статье представлен обзор результатов экспедиции по археографии, которая проводилась с целью выявления и сбора памятников письменности.

Ключевые слова: татары Пензенской области, археография, экспедиция, памятники письменности.

A comprehensive expedition to study the linguistic features, folklore and culture of the Tatars of the Penza region was organized by the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in 2022. This article presents an overview of the results of the expedition on archeography which was carried out with the aim of identifying and collecting written monuments.

Keywords: Tatars of the Penza region, archeography, expedition, written monuments.

Татар халкы тарихында Пенза өлкәсе аерым урын алып тора. Татарлар Пенза өлкәсе территориясендәге иң борынгы халыклар рәтенә керә һәм нәкъ менә алар, X гасырдан башлап XVII гасырга кадәр, бу территориядә төп тарихи көч булган дияргә мөмкин [Зюзин; Саляев, с. 122–126].

Пенза өлкәсе татарларының тарихы бик бай һәм кызыклы. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештырган комплекслы экспедицияләрнең чираттагысы шушы өлкәдә яшәүче татарларның тел үзенчәлекләрен, тарихын, мәдәниятен өйрәнүгә багышланган иде. Әлеге өлкә элегрәк тә тикшеренүчеләрнең игътибарын җәлеп иткән. 1958 елда институт тарафыннан оештырылган фольклор җыю буенча фәнни экспедиция шушы өлкәнең татарлар яшәгән Белинский (Кутеевка авылы), Каменка (Кикин, Кабылкин, Мачали авыллары), Соснобор (Индерка авылы), Неверкин (Мазарлы авылы), Лопатин (Вершаут, Иске Карлыган авыллары), Кузнецк (Ялгаш авылы) кебек районнарына үткәрелгән була [Татар халык иҗаты, б. 320].

2022 елда экспедициябез Пенза өлкәсенең Каменка, Белинский, Пачелма, Вадинск һәм Спас районнарындагы 14 татар авылына оештырылды. Россия куенындагы Пенза өлкәсендә гомер кичерүче милләттәшләребез, татар дигән исемгә тугры калып, горур гына яшәп яталар. Алар, олысы да, кечесе дә, рәхәтләнеп, авыз тутырып, үзләренә хас татар телендә сөйләшәләр. Һәм шушы сыйфатлары белән үзләренә җәлеп итеп торалар.

Сәяхәтебез Каменка районының Кикин авылыннан башланды. 1690 елда, риваятьләр буенча, Арслан Акҗигитов тарафыннан нигез салынган әлеге авыл – тарихи «Алты авыл»ның иң зурысы («Алты авыл» – Пенза өлкәсенең алты татар авылын берләштергән атама). Үз эшләренең белгечләре булган – мәктәпнең Тарихи-туган якны өйрәнү музее директоры Равилә Билал кызы Девлекамова һәм татар теле укытучысы Равилә Фәрит кызы Баткаеваның Кикин һәм «Алты авыл» тарихы турындагы этрафлы чыгышлары, мәктәп кысаларына гына сыймыйча, урман уртасында искиткеч матур табигать кочагындагы милли герой Акҗигитов Арслан Палкай улы кабере янында да дәвам итте. Эзләнүләребезнең нәкъ шушы тарихи авылдан башланып китүе бездә алда барачак авылларга карата зур кызыксыну уятты.

Халык үзенең тарихы белән кызыксына, өйрәнә, мәгълүмат туплый. Ә тарихыбыз тирәнрәк ачылсын, мәдәни мирасыбыз баесын өчен, галимнәр һәрвакыт халык ярдәменә мөрәҗәгать итә.

Татар халкы элек-электән китапка хөрмәт белән караган. Аларның һәркайсы саклык белән генә кадерләп тотылган. Халкыбызның тарихын саклаган язма ядкәрләр буыннан буынга тапшырылып килгән. Шуңа күрә халык кулында сакланып калган әлеге рухи мирасны өйрәнү аеруча зур әһәмияткә ия. Комплекслы экспедицияләрнең төп максатларыннан берсе дә – нәкъ менә борынгы басма китапларны, кулъязмаларны барлау, туплау.

Заманында дүрт мәчет булган Кикин авылы уртасында бүген дә заманча төзелгән (2009 елда) ике катлы зур «Айшә, Маһирә» үзәк мәчете нурлар чәчеп утыра. Имам Илдус хәзрәт Шамил улы Такташев сүзләренә караганда, авылда иске китапларны укучы кешеләр инде калмаган. Ләкин авыл халкы, электән үк гарәп язулы китапларга бик игътибарлы һәм хөрмәт белән карауччы буларак, үзләре укый белмәгәнлектән, кулларында булган истәлекләрне мәчеткә саклауга тапшырганнар.

Күпсанлы Коръән китапларын исәпкә алмаганда, мәчеттә гарәп язуында 30 га якын төрле эчтәлектәге басма китаплар барлыгы ачыкланды. Аларның күпчелеген дини-дидактик басмалар тәшкил итә. «Мөхәммәдия», «Һәза китаб эт-тәҗвид» (Казан, 1876), «Һәфтияк шәриф» (Казан, 1889), «Алты бармак» (Казан, 1902), «Вакты сәхәр китабы» (Казан, 1908), «Әзкяр әс-салят» (Казан, 1917), «Бәдәвам» һ. б. шушы исемлектән. Алар арасында дөньяви белем бирә торганнары да очрады. Мәсәлән, Тыйб китабы, Физика китабы, Фикъһ китабы, «Балаларга кыйраәт», «Ана теле», «Гөл бакчасы» (шигырьләр китабы) һ. б. шундыйлардан. Кызганычка, күбесенең я башы, я ахыры юк, яки шундый китап булганлыгын дәлилли торган аерым битләре генә калган. Мәчеттәге әлеге байлыкның һәрбер битенә игътибарлы булып, кулдан кичереп чыгарга тырыштым. Авылдагы кешеләрнең гарәпчә язмаларга бик сакчыл караганлыклары күренеп тора. Араларында аерым битләрдә язылган мәет өстендә укыла торган «Балага ананың васыяте», 40 көнендә рухларга Коръән багышлау һәм шулай

ук аерым кулъязма догалар да очрады. Китаплар арасыннан килеп чыккан тагын бер кәгазь аеруча игътибарга лаек. Ул – 1896 елда булган никахлар язылган Метрикә кенәгәсенең аерым бите. Әлеге биттә, 3 нче сан белән, 28 февральдә Пенза губернасы Чембар өязенең Кикин авылының Хөсни Рәхмәтулла углының 24 яшьлек кызы Шәрифә белән шул ук өязнең Кабылкин авылының солдаты 25 яшьлек Шәрифҗан Мөхәммәдгали углының никахы һәм, 5 нче сан белән, 29 мартта Пенза губернасы Чембар өязе Кикин авылының Әхмәдҗан Габделхаликъ углының 20 яшьлек кызы Таһирә белән шул ук авылның солдаты 26 яшьлек Муса Мөхәммәдрәхим улының никахлары теркәлгән.

Авыл кешеләрендә (Конеева Гүзәл Исхак кызы, (1948 елгы) сакланган «Гарәп әлифбасы», «Дин нигезләре» (намаз тәртипләре), «Мәүгазә дәрел нәсыйхин» (вәгазьләр) китаплары тагын бер кат авыл халкының укымышлы һәм дингә омтылышы булганлыгына дәлил булып торалар. Биредә башкача булырга мөмкин дә түгел, чөнки Кикин – атаклы Бигиевләрне биргән авыл. Татар әдәбиятының күренекле вәкиле Заһир Бигиев (1870–1902), әтисе ахун булып билгеләнеп, гаиләсе белән Ростов-Донга күченергә җыенып йөргән вакытта Кикиндә дөньяга килгән. Авыл кешеләре сүзенә караганда, бүгенге көндә алар нигезендә шул нәселнең дәвамчылары яши.

«Алты авыл»ның иң кечкенәсе Тәләтен авылы (Каменка районы) безне бик тыйнак кына каршы алды. Авыл халкы белән аралашканда, авылда әби-бабаларыннан калган иске китапларны, язмаларны кабергә илтеп күмү кебек аяныч хәлләр дә булганлыгы турында ишетергә туры килде. Шулай да үзлегеннән гарәпчә өйрәнгән, заманында абыстай булган Рушания Сабирҗан кызы Такташева (1939 елгы) өендә «Кыйссаи Сәйфелмөлек» (Казан, 1807), «Ике үксез» (Казан, 1904), «Кырык вәзир кыйссасы» кебек басма китаплар һәм «Догаи мәрҗан», «Исме әгъзам» кебек догаларның аерым кәгазьгә язган күчермәләре, шулай ук мөнәҗәтләр язылган аерым битләр сакланып калган. Каты авырудан тернәкләнеп килүче Рушания апаның кызы Флёра Назгар кызы (1969 елгы) Тахтарова әбиләре Әбидә Әхмәтҗан кызы Иртугановадан (Кушкин әби) калган әлеге мирасның өйләрендә бик кадерләп саклануы турында сөйләде.

Пенза өлкәсендәге татар авыллары үзләре тәрбияләгән атаклы шәхесләр аша да билгеле. Һәр авыл үзенең күренекле нәсел вәкилләрен яхшы белә. Алдагы Мачали авылында (Каменка районы) без язучы, мөгаллим Муса Акъегетзадә (1864–1923), 1939–1941 елларда Институтыбызның директоры булып эшләгән Хәсән Габдрахман улы Шабанов (1901–1956) эзләре буйлап йөрдек. Мачалидә яшәүче Муса Лотфулла улы (1939 елгы) һәм Сания Абдул кызы (1948) Макуевларда 25 ел авылда мулла булып торган Лотфулла хәзрәттән калган (1902 елгы) «Алты бармак китабы»на (Казан, 1899), «Рисаләи фарзы гайн һәм дәгъвәт» (Казан, 1903), «Рисаләи Тәүхид» (Казан, 1904), «Бәдәвам» (Казан, 1906), Һ. Максудиның «Гакаид»ы (Казан, 1915), «Шәраит әл-иман» (Казан, 1917), «Догаи исме Әгъзам вә һәм башка

шәриф догалар» (Казан, 1917) кебек дини эчтәлекле китапларга, кульязма «Манара бәете»нә юлыктык.

Авыл халкында сакланган «Кәлам шәриф тәфсире» (1899), «Кыйссел-әнбия», «Мохтәсар тарих ислам» (Рәшит Ибраһим улы Уразгильдеевта (1960 елгы), «Мөхәммәдия», «Мәүлид эн-нәби галәйһиссәлам» кульязмасы (Фәридә Сабирҗан кызы Акҗигитовада), «Һәза догаи Мәрҗан» (Сафия Мөхәммәт кызы Погодинада (1934 елгы) кебек дини китаплар Мачали авылында электә нинди китаплар укылганлыкны раслаучы дәлилләр иде. Алар арасында «Гарәп теле дәреслеге», «Сарфы гарәби» (Казан, 1898), «Мөгаллиме нәхү лисане әл-гарәб» (Казан, 1903) кебек чыганакларның да очравы халыкның гарәп телен өйрәнүгә омтылышы булуын күрсәтә.

Гарәп язуындагы кәгазьләргә халыкта изге итеп карау сизелеп тора. Аларның илаһи көченә ышанып, хәтта елаган баланың мендәр астына да гарәп язулы китап битләре тыга идек, дип сөйләделәр Мачалидә. Бу ышану, үз чиратында, китапларның таркалуына китергән.

«Алты авыл»ның чираттагысы Кабылкин (Каменка районы) авылы үзенең төзеклелеге, зурлыгы белән аерылып тора. Авыл имамы Руслан Хәмзә улы Тинчурин сүзләренә караганда, авылда 1942 елда бик каты янгын булган. Шул вакытта бик күп китаплар янып беткән. Кайбер кешеләр үзләрендә калган иске китапларны саклау өчен мәчеткә тапшырганнар. Мәчеттә сакланган басма китаплар арасында да «Кәлам шәриф тәфсире» (1889), Һ. Максудиның «Шәригать исламиянең әхкям гамәлиясе»нән (С.-Петербург, 1899) башкалары «Мөхәммәдия», «Рисаләи Газизә», «Тәгълим әс-салят тәрҗемәсе», «Мәҗмәгъ әд-дәгъвәт», «Нәвадир тәрҗемәсе» китапларыннан калган башы-ахыры булмаган тарихи истәлекләр генә иде. Араларында «Китабы Устуани» кебек янгын шаһитлары да очрады.

Рамил Камил улы (1979 елгы) белән Әлфия Заһидулла кызы (1978 елгы) Кудряковлар авылда бабалары – 1896 еллардан мулла булып торган Гыйниятулла хәзрәт, 1906 елдан мулла булган аның улы Ибраһим хәзрәттән калган иске китапларны, аларның кулы белән язылган һәр кәгазьне кадерләп саклаганнар. Әлеге язма ядкәрләр «Китабы Бакырган», «Тәгъбирнамәи йәнабигъ тәрҗемәсе» (С.-Петербург, 1896), «Рисалә әш-Шафия» (Казан, 1901), «Рәднамә» (Казан, 1908), Шәһид Гаунинең «Фән әт-тәҗвид»е (Казан, 1912), «Көйле иман» (мәктәп балаларына) (Казан, 1915) «Мәҗмәгъ әддәгъвәт», «Мәвакыйф» кебек нигездә дини эчтәлектәге басма китаплардан гыйбарәт. Арада сакланган «Эш һәм белем» китабының аерым битләре аларның хуҗаларының дөньяви белемнәр белән кызыксынганлыклары турында сөйли. Кайда гына булсак та, иң мөһим табыш, әлбәттә, кульязмалар була. Кудряковларда да, борынгы чорларга караган булмаса да, кульязма дәфтәр табылуга бик тә сөендек. Анда шулай ук мөнәҗәтләр, дини эчтәлектәге шигырьләр язылган.

Белинский районына керүче Кутеевка (Качкару) авылы да – «Алты авыл»ның берсе. Тарихта Төрек армиясе генералы булып

танылган Шакир пашаның туган авылы белән танышуым нәкъ менә Яваевлардан башланды [Мөбәрәкшина]. Фируша Абделкадыйр улы (1950 елгы) белән Сафия Әхмәтҗан кызы (1953 елгы) Яваевларда Мөхәммәдшакир Мөхәммәдшәриф улы Яваев нәселеннән булган Абделкадыйр мулладан калган иске китаплар барланды. Басма «Кәлам шәриф тәфсире» (Петербург, 1898), «Тәсһил әл-бәян фи тәфсир әл-Коръән» (Казан, 1910), Габдулла Мөхәммәдфәезнең «Мохтәсар гыйльме халь»е (Казан, 1908), «Шөрут әс-салят» (Казан, 1911), Һ. Максудиның «Тәһарәт (Гыйбадәте исламия мәҗмугасының икенче сыйныф шәкертләре өчен)» (Казан, 1911) китаплары арасында сакланган кульязма дәфтәр бигрәк тә игътибарны җәлеп итте. Анда язылган «Манара бәете», «Суга барган ана бәете» һ. б. шигырьләр безнең фондларыбызда урын алды.

Шушы авылда туып, бүгенге көндә Пенза шәһәрендә яшәүче, Шакир пашаның турыдан-туры нәсел дәвамчысы Тумеркина Фирдәүс Казыйм кызы (1961 елгы) белән танышу аеруча кызыклы булды. Ул, күп еллар буе мәгълүмат туплап, Шакир паша турында аерым китап та әзерләп бастырган («По следам Шакир-паши», 2021). Бик кызыксынучан Фирдәүс ханым әтисенең әнисе Мөхлисә әбидән (1898–1980) калган иске китапларны үзендә бик кадерләп саклый. Алар – «Кыйсасел-әнбия» (Казан, 1899), «Кырык хәдис» (Казан, 1889), «Һәза китаб дәкаикыль әхбар» (Казан, 1900), «Әнварел-гашыйкыйн» (Казан, 1904), «Кырык вәзир кыйссасы» (Казан, 1907), Гәрәй Арслановның «Табышмаклар»ы (Казан, 1910), «Тәгъбирнамә» (Казан, 1886, 1917) кебек басма китаплар. Шулай ук үләннәр белән дәвалау турындагы аерым кульязмалар да бар.

Халыкта сакланган «Рәднамә» (Казан, 1909), «Мәҗмәгъ әддәгъвәт», «Хизбел бәхер», «Дәкаикыль әхбар тәрҗемәсе», «Нәвадир тәрҗемәсе», (Багдалова Нажия Кәрибулла кызында (1956 елгы) кебек китапларның исемнәре генә дә бу төбәктәге татарларның дин-белемгә омтылышлары зур булуы турында сөйли.

Тарихи «Алты авыл»ның соңгысы Решетин авылы (Пачелма районы) иде. Авыл мәчетендә элеккеге имам Хансиверов Нязиф Исхак улыннан калган, шулай ук шушы авыл кешеләре Казиев Айнулла Мәүледбирде улы, Бариев Сәлимҗан Фәтхулла улы, Максутов Әхмәтҗан, хәзерге имамы Ирфан Әнвар улы Тепаевның әбисе Тепаева Факия Әхмәтҗан кызы тарафыннан тапшырылган шактый гына китаплар булуы ачыкланды.

Бередә ислам дөньясында билгеле булган «Мөхәммәдия», «Мең дә бер хәдис», «Ходай Тәгаләнең мең дә бер исемнәре хасиятләре берлән» (Казан, 1883), «Җәннәтел әсма» (С.-Петербург, 1903), «Китабе хәзрәт Йосыф галәйһиссәлам» (Казан, 1909), «Шөрут әс-салят тәрҗемәсе» (Казан, 1910), «Мөнбиһат тәрҗемәсе» (Казан, 1915) кебек дини китаплар белән бергә дөньяви белем бирә торганнары да бар. Мәсәлән, «Татарча уку» китабы халыкның әдәбиятка омтылышы турында сөйләсә, «Умарталар турында китап» авылда бал кортлары

белән кызыксынучылар булган дигән фикерләр уята. Татар халкының бөек шагыйре «Габдулла Тукаевның мәҗмугаи асаре» китабы аеруча игътибарга лаек. Кызганычка, китапның башындагы һәм ахыргы берничә бите ертылган, бер карау белән генә китапның ничәнче елгы икәнен әйтеп булмый. Әлеге китап 1914 һәм 1918 елларда басылган. Китапта рәсемнәр булмауны исәпкә алып, аны 1918 елгы басма дип фаразларга мөмкин.

Китаплар барысы да басма. Шулай да әлеге материаллар арасында безнең өчен әһәмиятле булган кульязмалар да очрады. Алар – васыятьнамә һәм ике дәфтәрдә язылган мөнәҗәтләр (берсен 2014 елның декабрендә авылдагы Нурҗиһан апа бүләк иткән).

Мәчеттә саклана торган китаплардан гына чыгып та, авыл халкы элек-электән бик дини булган диярга мөмкин. Коръән китапларын исәпкә алмаганда, анда 30 дан артык төрле эчтәлектәге китап барланды. Мөхәммәд Чәләбинең «Мөхәммәдия» (5 нөсхә), Таҗетдин Ялчыголның «Рисаләи Газизә» (2 нөсхә), «Тәфсире һәфтияк» (5 нөсхә) китапларының берничә нөсхәдә булулары электә аларның халык арасында еш укылганлыгы турында сөйли. «Ислам мәҗәлләсе» («Ислам җыентыгы», елы билгесез, 9–10 саннар) журналының битләре дә бу җирлектәге халыкның бик кызыксынучан һәм дин-белемгә омтылучан булганлыгын күрсәтә.

Авылда яшәүче Казеева Сания Әхмәтҗан кызы (1936 елда туган) әтисе Бариев Әхмәтҗан Фәтхулла улыннан калган «Әнварел-гашыйкын», «Тәрҗемәи мохтәсарел викая» китапларын кадерләп саклаган. Сания апаның сүзләренә караганда, әтисе бу китапларны бик яратып укыган һәм үзенең улларының берсенә Әнвәр, ягъни «Нурлы» дип, исем дә кушкан.

«Алты авыл» божрасыннан чыгып, Пенза өлкәсендәге татар авылларын барлауны дәвам иттек. Чираттагы Ятмис (Кочалейка, Каменка районы) авылында, нигездә, дини эчтәлекле «Мөхәммәдия», «Тәфсире һәфтияк» (1897), «Тәрҗемә әл-мәсаил вә җаваб әс-саил» (С.-Петербург, 1897), «Мохтәсар иман» (С.-Петербург, 1904) (имам хатип Хәмзә Юныс улы Еникеевта), «Мөхәммәдия» (Казан, 1903), «Рисаләтел сигез җәннәт», «Рисаләи Газизә», «Һәфтияк тәфсире», «Алты бармак», «Гакаид исламия» (Казан, 1899), «Фәзаилеш шөһүр» (мәчеттә), «Мәҗмәгъ әд-дәгъвәт», «Тәкый гаҗәб» (Абубикарова Разия Шакир кызында (1948 елгы), С. Бикбулатның «Дин дәресләре» (Казан, 1918), «Әнварел гашыйкыйн» (Еникеева Разыя Ибраһим кызында (1933 елгы) китаплары сакланганлыгы ачыкланды.

Пачелма районының Татаро-Никольское авылы без булган авыллар белән чагыштырганда күпкә кечкенә булса да, сакланып калган китаплар саны буенча бер дә алардан калышмый. Авылда яшәүче 150 ләп кешенең яртысыннан кимрәге генә татарлар икән. Мөнәвәрә Али кызы Маминада (1946 елгы) каенатасы Усман Йосыф улы (1916–1972) белән каенанасы Латыйфа Идиятулла кызыннан (1908–1973) калган кадерләп төрелгән төргәктән кайчандыр болар «Мөхәммәдия»,

«Әхлак рисаләсе», «Һәфтияк шәриф», «Китабел-ләбаб», «Рисаләи нурнамә» (Казан, 1901), «Кыйраәте җәдидә», «Бәдел-мәгариф», «Китаб мөстәтаб. Рәүнәкыль ислам», «Абдәст вә намаз рисаләсе» (Казан, 1899), «Сөбател-гаҗизин», «Татарча уку», «Тәзкия әт-табигать» китаплары булганлыгын дәлилли торган бик күпне күргән аерым басма китап битләре чыкты. Араларында «Әдәбле улмак»ка өйрәтә торган бер кулъязма да бар иде.

Мәрьям Зиннур кызы Мамина (1949 елгы) да авылда мулла булып торган каенатасы Гомәр хәзрәттән калган мирас белән белән таныштырды. «Корбан рисаләсе» (С.-Петербург, 1899), «Тәфсире һәфтияк» (Казан, 1900), «Гыйбадәте исламия»нең дүртенче җөзьэ (Казан, 1904), «Гасры сәгадәт», Г.Барудиның «Сөаль вә җаваплы бәдел мәгариф»е (Казан, 1908, 1911), «Китабы Устуани», «Китабы гыйльме халь» (тәһарәт кыйсьме, 3 нче җөзьэ) (Казан, 1915), Мөхәммәд Чәләбинең «Мөхәммәдия»се, «Фәзаилеш шөһүр», «Намаз нигезләре», «Кыйссасел-әнбия тәрҗемәсе», «Мөгаллимел-гыйбадәт», «Мөгаллиме әүвәл», «Мөгаллиме сани яки әлифбаи гарәби» (Казан, 1914), «Дөнья» (гомуми география дәресләре) (Казан, 1918), «Гокуд саляс», «Хәвас әсма Аллаһ әл-хөснә» (С.-Петербург, 1895), «Тәрҗемәтел әнисел җәлис», «Сөбател гаҗизин» китапларын туплаган исемлек шактый зур булды. Ләкин аларның сакланыш дәрәҗәләре бик түбән иде.

Аралашкан кешеләремнең барысы да Мамин фамилияле булуы игътибарны җәлеп итте. Тарихи чыганакларга караганда, рус дәүләтенең татарларны чукындыруыннан качып, бу якларга Рязань өлкәсеннән татар морзалары килгәннәр. Татар Никольскоесы авылында татар кенәзләре Маминнар яшәгән. 1917 елда биредә 177 хуҗалыкның 127 сендә Маминнар торган. Шулай итеп, мондагы татарлар әле дә үзләренең кенәз-морза бабаларының тамырларын саклыйлар [Татар Никольскоесы].

Спас районына керүче Шалдавыч авылы мәчетендә «Коръән» китапларыннан тыш «Мөхәммәдия» (Казан, 1902), «Китабе сөлләмел голүм» (Казан, 1887), «Догаи мөстәҗаб» (Казан, 1913), «Җәмигъ әл-хөтеб» (Казан, 1910), «Мәҗалисеш шөһүр», «Һәфтияк шәриф», «Шәраит әл-иман» (Казан, 1903), «Бинаи ислам», «Хәләби тәрҗемәсе» китаплары барланды. Шундый кечкенә генә авылда да Рәйсә Нәҗип кызы Курамшина (1938 елгы), Заһидулла Каюм улы Юлгушев (1939 елгы) («Алты бармак», «Мөхәммәдия», «Китабел әнмүзәҗ», «Догаи исме Әгъзам вә һәм башка шәриф догалар» (Казан, 1909) кебек борынгы ядкәрләрне кадерләп саклаучы кешеләрнең булуы күңелгә рухи ләззәт бирә.

Пенза өлкәсендә алып барылган фәнни эзләнүләр нәтиҗәсендә гарәп хәрефендә татар һәм гарәп телләрендәге барлыгы 140 исемдәге басма китап теркәлде. Кызганычка, алар, нигездә, башы-ахыры булмаган китаплар.

Бүгенге көндә гарәп хәрефле кулъязма китап табу шактый авыр. Без йөргән татар авылларында да аларның булмавы гаҗәп түгел.

Әлеге төбәктә бик еш очраган Мөхәммәд Чәләбинең «Мөхәммәдия»се, Насретдин Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия»се («Пәйгамбәрләр тарихлары»), Әхмәт Бикжанның «Әнварел-гашыйкыйн» («Гашыйклар нуры»), Таҗетдин Ялчыгылның «Рисаләи-Газизә»се, «Бакырган китабы» кебек әдәби ядкәрләр күп еллар буена мәдрәсәләрдә дәреслекләр сыйфатында файдаланылып килгәннәр. Алар, әдәбилек белән бергә дини-дөньяви гыйлемне дә үзләренә сыйдырганнар. «Фән һәм әдәбият бергә кушылу, синтетик бөтен хасил итү аркасында ул китаплар гасырлар буена практик әһәмиятләрен югалтмаганнар, укучыларда эстетик зәвык белән беррәттән, аларга гыйльми информация дә биреп, аң үсешен тәрбияләү өчен дә хезмәт иткәннәр» [Яхин, б. 4]. Һәм халык арасында киң кулланылышта йөргәннәр. Һәр авылда бу китапларның очравы тагын бер кат аларның яратылып укылулары һәм бик полуляр булганлыклары турында сөйли.

Әлбәттә, иске китапларга сакчыл карашлы кешеләрнең күп булуы – куанычлы хәл. Әби-бабайлардан калган рухи мирасны шулай кадерләп саклау үзенә күрә бер тәрбия чарасы да булып тора. Киләчәктә бу авылларда гарәп язулы китапларны укучылар булырына ышанасы килә.

Гомумән, хөрмәткә лаек халык яши Пенза өлкәсендә. Алар үзләренең бик гади, ачык йөзле һәм кунакчыл булулары белән күңелгә кереп калдылар.

Әдәбият

Зюзин Ф.М. История татар Пензенского края. Т. 1. URL: https://clck.ru/3DKHjY (мөрәҗәгать итү көне: 25.08.2023).

Зюзин Ф.М. История татар Пензенского края. Т. 1. URL: https://fictionbook.ru/author/fattih_muhomyatovich_zyuzin/istoriya_tatar_penzenskogo_kraya_tom_1/read_online.html?page=3 (мөрәҗәгать итү көне: 25.08.2023).

Мөбәрәкшина Зилә. Төркиядәге татар генералы Шакир пашаның туганы: Имамның сүзеннән чыгып китап яздым. URL: https://tatar-inform.tatar/news/torkiyadage-tatar-generaly-sakir-pasanyn-tugany-imamnyn-suzennan-cygyp-kitap-yazdym-5860717 (мөрәҗәгать итү көне: 25.08.2023).

Саляев Е.И. Татары в истории Пензенского края // Гуманитарные науки. 2007. № 4. С. 122–126.

Татар Никольскоесы. URL: https://clck.ru/3DKJBd (мөрәҗәгать итү көне: 25.08.2023).

Татар халык иҗаты. Кыска җырлар (дүртьюллыклар). Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 392 б.

Яхин Ф.З. Борынгы һәм урта гасыр татар әдәбияты: Югары уку йортлары һәм мәктәпләр өчен дәреслек-кулланма. Казан: Раннур. 2011. 188 б.

Фәйзуллина Фәния Галимулла кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының текстология бүлеге
фәнни хезмәткәре